De Jong en Groot 1982
Eelke de Jong en Jacob Groot
'De echte Laarmans en Boorman'
In: *Over Willem Elsschot. Beschouwingen en interviews*
(red.) Annemarie Kets-Vree, p. 36-47
Bzztôh, Den Haag 1982

Van de Reijt 2011
Vic van de Reijt
Elsschot. Leven en werken van Alfons De Ridder
Athenaeum–Polak & Van Gennep
Amsterdam 2011

Van de Reijt 1983
Vic van de Reijt
'Interviews met Willem Elsschot'
In: *Het Oog in 't Zeil*, 1 (december 1983) 2, p.1-6

Ida De Ridder 2007
Ida De Ridder
Fine. Levenslang met Elsschot
Athenaeum–Polak & Van Gennep
Amsterdam 2007

Matthijs de Ridder 2007
Matthijs de Ridder
Aan Borms. Willem Elsschot een politiek schrijver
Meulenhoff/Manteau
Antwerpen/Amsterdam 2007

Rousseeuw 1986
Boris Rousseeuw
Twee heren. Over E. du Perron en Willem Elsschot
Dedalus, Antwerpen 1986

De Smedt 1995
Marcel De Smedt
'Het manuscript van *Lijmen* van Willem Elsschot'
In: *Spiegel der Letteren* 37 (1995) 4, p. 315-331

De Smedt 2001
Marcel De Smedt
'Uit Elsschots schrijfatelier'
In: *Achter de schermen* 3 (2001), 1/2, p. 1-7

De Smedt 2006
Marcel De Smedt
'Van Mies tot Laarmans. Uit de ontstaansgeschiedenis van Elsschots *Lijmen*'
In: *Achter de schermen* 8 (2006), 1/2, p. 1-7

Somers 1983
Marc Somers
Willem Elsschot en het Wereldtijdschrift
Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven
Antwerpen 1983

Who's Who 1916
Who's Who in Advertising
Business Service Corporation
Detroit 1916

*KAAS*TRAGEDIE

FRANS LAARMANS' COMING OF AGE

Fabian Stolk

Omdat ik dacht dat *Kaas* van Willem Elsschot inmiddels dermate klassiek en stukgelezen zou zijn, dat er niets nieuws meer over gezegd kon worden, was mijn ambitieniveau bij het voorbereiden van een openbaar college over deze kaasparel zeer bescheiden. Maar de neerslag van dat herdenken van Elsschots kaasroman die ik hier aanbied, legt toch wat accenten op relatief onderbelichte aspecten van deze eenvoudige, beknopte, maar veelkantige roman.

Context

De roman is al zo klassiek dat zelfs de mythe rond het ontstaan ervan 'in den recordtijd van veertien dagen' (De Bruijn 2003, p. 122) is doorgeprikt, namelijk in het nawoord dat Peter de Bruijn schreef bij zijn kritische leeseditie van deze roman. Ik ga die mythe hier niet opdissen. Aan De Bruijns weergave ervan ontleen ik evenwel het volgende om de roman in een kader te plaatsen. Dat kader maakt duidelijk dat *Kaas* een cruciale roman is in Elsschots oeuvre. Tegen zijn vriend Ary Delen had Elsschot immers gezegd dat hij, na *Lijmen*, van plan was geweest niet meer te schrijven. Maar het goede begrip van zijn werk door Jan Greshoff had hem toch weer aan het schrijven gebracht, en wel aan het schrijven van 'een verhaal in brieven' (De Bruijn 2003, p. 124).

> Op 14 februari 1933 ondertekende Elsschot de laatste bladzijde van het manuscript van *Kaas*.
> De Bruijn 2003, p. 126.

Daar was veel werk aan voorafgegaan: herschrijvingen, invoegingen en zo voort. Ook de indeling was er niet in één keer, en aanvankelijk telde het boek niet vierentwintig maar zeventien hoofdstukken. Nadat hij het verhaal op 2 maart 1933 aan onder anderen Jan Greshoff had voorgelezen, schreef Elsschot hem: 'Hecht [...] niet te veel belang aan de handelstransactie' (De Bruijn 2003, p. 129). De kerkhofscène, het op één na laatste hoofdstuk in de volledig voltooide versie, voegde hij pas toe na kritiek van Menno ter Braak, die vond dat de toon van het begin van de roman onvoldoende terugkwam aan het einde. Het gevolg van deze aanvulling was dat nu - in Elsschots woorden - 'mijn kaas verpakt wordt tusschen twee moeders' (De Bruijn 2003, p. 130). Anders gezegd: de verhaallijn over de moeder was eerst een incident en werd in tweede instantie een kaderverhaal. De roman omvat dan drieëntwintig hoofdstukken. Ook de inleiding is pas later toegevoegd, naar een idee van Ter Braak, en zo was in maart 1933 de kopij voor *Forum* klaar, en werd de roman (voor)gepubliceerd in de afleveringen 7 tot en met 11 van die jaargang van *Forum*, en ondertekend met: '1 Maart 1933' (Elsschot 2003, p. 118). In 1941 wordt een derde druk voorbereid. Elsschot schrijft een nieuw, toe te voegen hoofdstuk XV. Daarin onderhandelt Laarmans als vakbondsvoorzitter met vier kaasmakkers op het Departement. Dat nieuwe hoofdstuk is klaar op 29 november 1941. Het oude hoofdstuk XV wordt XVI, en zo verder; het totaal komt daarmee op vierentwintig. Die derde, uitgebreide druk van

Kaas verschijnt in maart 1942, en daarna wordt de roman nog vaak, geautoriseerd en wel, herdrukt, tot en met een zevende uitgaaf in *Verzameld werk* in 1957. Elsschot is dan 75 jaar oud.

Tekst

De plot van deze roman lijkt me een louteringgeschiedenis. Laarmans, de ik-verteller en tevens hoofdpersoon, weet uiteindelijk zijn gevoelens jegens zijn moeder te uiten. Dat doet hij pas aan het eind van de roman, in dat na 2 maart 1933 op instigatie van Ter Braak toegevoegde hoofdstuk. In het begin van de roman, wanneer de moeder overlijdt, staat Laarmans - met vier *Pale Ales* achter de kiezen - sprakeloos te stumperen, maar na zijn kaasavontuur kan hij zijn emotie wel uiten, zij het nog steeds behoorlijk onhandig: te laat en indirect, namelijk met een 'reusachtige hoos' chrysanten, 'zeer, zeer groote, als broden zoo groot' (Elsschot 2003, p. 115). En hij legt zich dan, na de mislukte kaasexcursie, welbewust neer bij de noodzakelijke voortzetting van zijn eenvoudig bestaan als klerk. Wat dat betreft is er, door het deerlijk falen van Laarmans' halfslachtige kaasstrategie, ook sprake van een kaastragedie: een roerend relaas over een eenvoudig mens dat in opstand komt tegen de omstandigheden, en verliest, maar daardoor tot werkelijk inzicht komt in zijn situatie en zijn verhouding daartoe.

Paratekst

Om de tekstsoort te bepalen en daarmee wellicht de interpretatie te verhelderen, is het raadzaam te letten op wat Gérard Genette heeft genoemd: de paratekst (Seuils, 1987), zijnde al wat zich rond de tekst bevindt, tekstuele gegevens die de 'eigenlijke' tekst als tekst presenteren en die voor de lezer als drempels, richtingwijzers, valstrikken en dergelijke kunnen fungeren: voorwoord, voetnoten, naam uitgeverij, titel boek, genreaanduiding cover, motto, opdracht, flapteksten et cetera.

De paratekst van *Kaas* is niet enkelvoudig en niet eenduidig. Allereerst is er de opdracht: een gedicht gericht aan de eerder genoemde Greshoff. Deze opdracht is tekstgenetisch wel te verklaren: het is Elsschots dank aan Greshoff die hem min of meer heeft aangezet tot het schrijven van dit boek. Ook literair-historisch plaatst deze opdracht de tekst in een mooi kader: Greshoff was bevriend met de lieden van het tijdschrift *Forum*, dat een personalistisch programma uitdroeg. Dat biedt de mogelijkheid tot een thematische duiding van de opdracht en de roman: wil er sprake zijn van een overeenstemming met de inhoud van de opdracht, dan zal de roman handelen over een eigenzinnige persoonlijkheid, wars van conventies. Overigens is Elsschot een wat vreemde eend in de *Forum*bijt. In de inleiding bij het eerste nummer staat:

> Het tijdschrift, dat wij den lezer hierbij voorstellen, beoogt de groepeering van een generatie van schrijvers, die thans om en bij de dertig zijn. Wij stellen ons voor tot dit *Forum* alle vitale elementen onder de jongere auteurs (en dit 'jong' noch naar beneden noch naar boven dogmatisch begrensd), voorzoover zij een persoonlijken vorm hebben gevonden, toegang te verleenen.
> (Ter Braak, Du Perron en Roelants 1932, p. 1)

Ook als die leeftijdsgrens niet al te dogmatisch wordt gehanteerd, is Elsschot behoorlijk oud voor het blad. Van de eenentwintig medewerkers aan *Forum* 1933 tot en met

nummer 7, waarin het eerste deel van *Kaas* verschijnt, zijn er zeker vijftien te rekenen tot de dertigjarigen. Elsschot is, afgezien dan van de dan al lang dode Dèr Mouw, veruit de oudste met zijn vijftig jaren, een leeftijd die hij gemeen heeft met Laarmans. (1)

Na de opdracht volgt niet meteen de romantekst. Eerst komt er een inleiding. Deze handelt vóór alles en expliciet over stijl en meer in het bijzonder over de welbewuste compositie van een literaire tekst. Je zou zelfs kunnen zeggen: de welbewuste retorische compositie, want het stuk draait om technieken waarmee een schrijver zijn lezer kan boeien, diens aandacht kan vangen, vasthouden en verrassen. Deze compositietechnische overwegingen lijken op het eerste gezicht strijdig met de literair-historische context van het ontstaan en van de eerste publicatie van de roman. *Forum* was immers niet gediend van formalistisch gedoe over literatuur; dat is af te leiden uit de programmatische inleiding bij het eerste nummer, waarin onder andere dit staat te lezen:

> Wij, in 1932, hebben tegenover de verloopen jaren [...] critisch te staan en resultaten te overzien. En dus treft ons, dat men den dichter, door hem in het duister te laten springen, wat al te zeer aan de aesthetische schemeringen heeft overgelaten; waarmee men hem ons inziens geen dienst heeft bewezen. Men heeft voor den dichter den geheelen mensch soms verwaarloosd, men heeft de poëzie vaak losgemaakt van de rest der aardsche verschijnselen en haar soms verdacht doen lijken op een esoterischen cultus. Zoo viel er in onze generatie in den laatsten tijd een opbloei van lyrische gemeenplaatsen te constateeren (de Engelen en het Bloed kregen standaardwaarde!), die het karakter dier generatie op den duur moest schaden. Te zeer werden wij bedreigd door een pleïade van dichters in den meest schoolschen zin van het woord, te zeer ook werd daardoor de aandacht beperkt tot een poëzie in dienzelfden zin, die men, naar onze meening ten onrechte, als het wezen van het poëtische zelf ging beschouwen. Men versta ons wel: wij stellen ons hier niet voor of tegen de poëzie, wij kiezen uitsluitend partij tegen de vergoding van den vorm (de magie der 'creatie', zooals men dat in Nederland heeft genoemd, terwijl men in Vlaanderen van verliteratureluren der kunst heeft gesproken) ten koste van den creatieven mensch; wij verdedigen de opvatting, dat de persoonlijkheid het eerste en laatste criterium is bij de beoordeeling van den kunstenaar. Welke wonderen zich ook bij het scheppingsproces mogen afspelen: zij schijnen ons dan eerst van belang, wanneer de persoonlijkheid van den kunstenaar zich voor ons in zijn werk bevestigt.
> (Ter Braak, Du Perron en Roelants 1932, p. 1-2)

Het lijkt vreemd dat een roman waarvan de compositie zo kunstmatig en zo weloverwogen is, voorgepubliceerd werd in een tijdschrift met een programma dat geen affiniteit heeft met overwegingen betreffende de wonderen van het scheppingsproces. Het inleidend essay gaat over de welbewuste stilistische dosering; alsof alleen al de vorm de inhoud kan bepalen of ermee samenvalt; de roman had kennelijk ook over haring kunnen gaan. Maar de nuance zit in de koppeling van Elsschots stijl aan begrippen als 'gevoelsmensch' en 'ziel' (Elsschot 2003, p. 9-14). Dat Elsschot 'een persoonlijken vorm' gevonden heeft, behoeft inmiddels geen betoog meer. Opmerkelijk is dat deze inleiding tot een roman gaat over 'de toeschouwer' (Elsschot

2003, p. 9 en 12), verder aangeduid als 'Die man van je' (Elsschot 2003, p. 11), alsof dit het betoog is van een toneelschrijver gericht tot een collega-toneelschrijver, niet tot de toeschouwer, en zeker niet tot de lezer van de roman. Die lezer wordt hierdoor extra geobjectiveerd, zou je kunnen zeggen: hij leest over het proces waaraan hij in de navolgende roman welbewust onderworpen zal worden door de schrijver.
Dat (toneel)schrijversperspectief is ook te zien waar de inleiding handelt over het einde dat in het oog moet worden gehouden. Maar daar staat weer tegenover dat het stuk eindigt met een geboortemetafoor:

> In kunst mag niet geprobeerd worden. Probeer niet te schelden als ge niet toornig zijt [...]. Men kan proberen een brood te bakken, maar men probeert geen schepping. Men probeert ook niet te baren. Waar zwangerschap bestaat volgt het baren van zelf, ten gepasten tijde.
> (Elsschot 2003, p. 14-15)

Toch weer de wonderen van het scheppingsproces, waar *Forum* niet dol op was. Paradoxaal is deze inleiding dus wel in zeker zin. Eerst wordt Buffon aangehaald: '*Le style est l'homme même*' (Buffon, 1896). Hoe komt Elsschot van die eerste zin naar: 'In kunst zit het [tragische] meer in den stijl dan in wat er gebeurt' (Elsschot 2003, p. 13)? Misschien kan het doordat hij meteen na die aanhaling in de eerste zin zegt:

> Bondiger en juister kan het niet. Maar [!] een gevoelsmensch is weinig gebaat met dat slagwoord.
> (Elsschot 2003, p. 9)

En daarna volgt deze opinie:

> Uit de hoogste stijlspanning wordt het tragische geboren.
> (Elsschot 2003, p. 9)

Daar staat dat geboren worden dus ook al. En verder:

> Stijl staat in nauw verband met de muziek, die gegroeid is uit de menschelijke stem waarmede gejuicht en geklaagd werd vóór dat zwart op wit bestond. En het tragische is een kwestie van intensiteit, van maat en harmonie, van rustpunten, een afwisseling van gejubel met lento's en gongslagen, van eenvoud en oprechtheid met sardonisch grijnzen.
> (Elsschot 2003, p. 9)

Het is (mij) niet meteen duidelijk wat dat te maken heeft met tragedie, met een toneeltekst die 'inhoudelijk [wordt] gekenmerkt door fatale gebeurtenissen die de hoofdpersoon, de held, overkomen door het noodlot of die hij over zich afroept door het begaan van een tragische vergissing of door overmoed, en formeel gekenmerkt wordt door een structuur die in grote lijnen volgens een vast stramien verloopt (proloog - drie tot vijf bedrijven, vaak gescheiden door een rei - slotlied).' (Van Bork e.a., 2002, s.v. 'tragedie').
Maar het volgende onderdeel van de paratekst is wel gemakkelijk in verband te brengen met toneel (en dus met een belangrijke lijn in de inleiding): de opsomming van de personages. Anders dan gebruikelijk bij toneel, is het geen volledig neutrale opsomming: de ontwikkeling van Frans Laarmans (van klerk via koopman weer terug tot klerk) wordt meteen uit de doeken gedaan, en mijnheer Van Schoonbeke heet 'de schuld van alles' te zijn (Elsschot 2003, p. 17). De grote

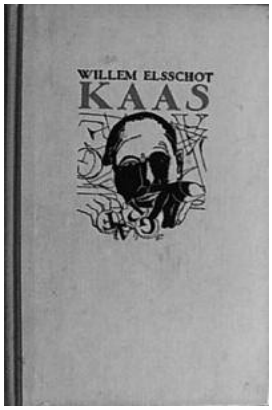
WILLEM ELSSCHOT
KAAS

Willem
Elsschot
KAAS

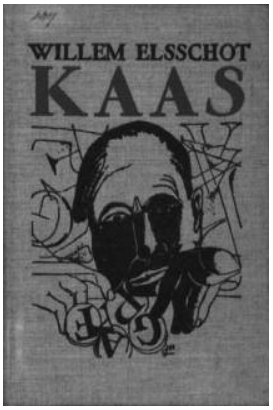
WILLEM ELSSCHOT
KAAS

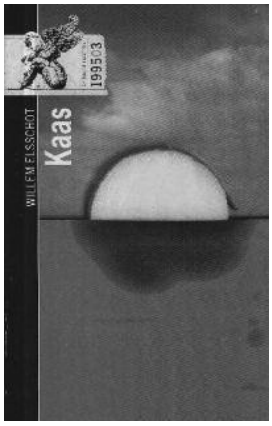
WILLEM ELSSCHOT
Kaas

WILLEM
ELSSCHOT
KAAS
Salamander Klassiek

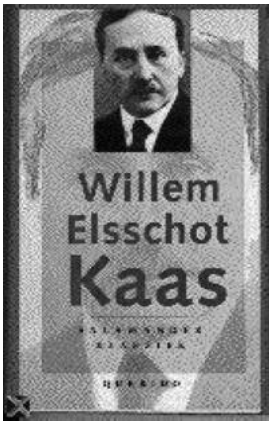
Willem
Elsschot
Kaas

Willem
Elsschot
Kaas

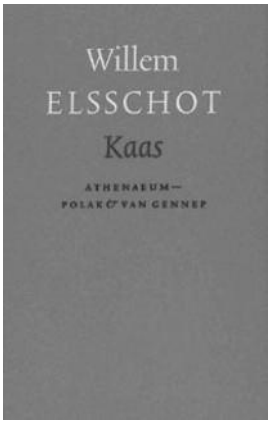
Willem
ELSSCHOT
Kaas
ATHENAEUM—
POLAK & VAN GENNEP

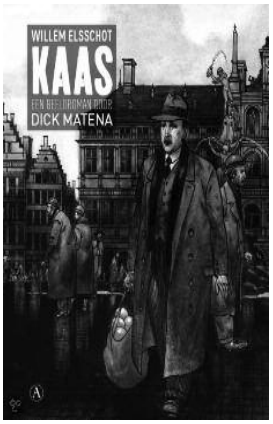
WILLEM ELSSCHOT
KAAS
DICK MATENA

draad van het verhaal en de afloop van het stuk worden hier al verklapt. Wat dat betreft wijkt dit deel weer af van de traditionele toneelachtige geno-tekst. Voor de oplettende lezer raken hier de genreafbakeningen op drift.

Het laatste paratekstuele onderdeel (zo langzamerhand kan een onbekommerde lezer zich afvragen wat nu eigenlijk de eigenlijke tekst is) heet: 'Elementen'. Dit is wederom een toneelindicatie, de opsomming van benodigde rekwisieten en locaties. Maar opnieuw is er een afwijking ten opzichte van die geno-tekst, vooral door de schier hilarische opsomming van kaaswoorden. En wie de moeite neemt om de opsomming te vergelijken met de romantekst, valt iets eigenaardigs op: de kaaswoorden komen inderdaad allemaal voor in de roman (eenmaal, alleen 'kaasonderneming' tweemaal en 'kaashandel' driemaal, namelijk bij het zoeken naar een bedrijfsnaam). Ook 'kaaskampanje' komt erin voor, maar dan gespeld: 'kaascampagne'. Let wel: al deze woorden staan niet in het later toegevoegde hoofdstuk XV.

Daarin staan juist alleen maar kaaswoorden die niet in die ingrediëntenlijst voorkomen: 'kaashandelaren', 'kaasstandaard', 'kaasleider', 'kaasmenschen', 'kaassoorten', 'kaastraditie' , 'kaasmakkers', en niet te vergeten: 'kaaswormen'. Was de elementenlijst in de *Forum*versie van de tekst nog exhaustief, in de latere boekversie was ze dat niet meer. Kennelijk heeft Elsschot erop vertrouwd dat de gimmick toch al wel duidelijk was.

Eigenlijke tekst

Als de roman dan eindelijk begint, lijkt het heel even een briefroman te worden, conform wat Elsschot ooit aan Delen liet weten (De Bruijn 2003, p. 124). De opening luidt immers: 'Eindelijk schrijf ik je weer omdat er groote dingen staan te gebeuren en wel door toedoen van mijnheer Van Schoonbeke' (Elsschot 2003, p. 19). Van uiterlijke briefromanconventies is evenwel geen sprake: er is geen plaatsnaam, datum aanhef of afsluiting, en al helemaal geen gedoe met misverstanden en/of verdwenen, verkeerd bezorgde brieven. Alras vergeet de lezer, lijkt me, de illusie van die briefvorm; maar inmiddels is wel de toon gezet, namelijk die van een uiterst persoonlijk verslag van actuele gebeurtenissen in het privéleven van Frans Laarmans. Dat perspectief en die actualiteit leiden er toe dat de ik-verteller een beperkte blik heeft en dat de lezer zijn eigen visie ertegenover kan stellen. De dramatische ironie - van oorsprong een toneeltechniek - ligt steeds op de loer, zoals aan het eind van hoofdstuk II, waar Laarmans vertelt dat ook Van Schoonbeke bij de begrafenis van zijn moeder aanwezig was:

> een vriend en tevens een klant van mijn broer. Hij deed zooals de anderen gedaan hadden, maar chiquer en met meer bescheidenheid. Een man van de wereld, dat zag ik wel.
> (Elsschot 2003, p. 27)

De lezer kan hier denken: wat is de waarde van het oordeel van Laarmans, een eenvoudige klerk, over een man van aanzien als Van Schoonbeke? Hoe dan ook, deze Van Schoonbeke stapt na de plechtigheid met de gebroeders Laarmans in een van de rijtuigen: '

> Daar werd ik aan hem voorgesteld en hij noodigde mij uit eens bij hem op bezoek te komen. En dat heb ik gedaan.
> Elsschot 2003, p. 27

De vraag, die Laarmans niet stelt, is waarom Van Schoonbeke dit doet. Van Schoonbeke moet weten dat Laarmans totaal unfit is voor

zijn kennissenkring, ook al zegt hij: 'Jij bent de geschikte man' (Elsschot 2003, p. 33). Laarmans is niet zo naïef dat hij niet door zou hebben dat Van Schoonbeke zijn best moet doen om hem in zijn gezelschap te behouden:

> Als zij [namelijk: de vrienden] binnenkomen en hem met een onbekende betrappen, dan stelt hij den nieuweling zóó voor dat allen minstens honderd percent meer van den man denken dan hij om het lijf heeft. [...] Met mij echter was het een moeilijk geval.
> Je weet dat ik klerk ben bij de General Marine and Shipbuilding Company.
> (Elsschot 2003, p. 28-29)

Uitgaande van de briefvorm, is het mij overigens volkomen onduidelijk aan wie Laarmans dergelijke informatie nog meent te moeten schrijven. Aan een familielid of een vriend is zoiets niet nodig. Het briefgenre lijkt hier niet te passen bij de informatieve inhoud. Maar omdat het informatie is waar je als lezer wat aan hebt, stoort het wellicht de romanlezer niet.
Van Schoonbeke stelt Laarmans wat vaagjes voor aan zijn vrienden, waardoor Laarmans zijn 'sociale nietigheid' (Elsschot 2003, p. 29) niet hoeft bloot te geven. (2)

> En verder moest ik mij nu maar zelf uit den slag trekken. Hij heeft mij die maliënkolder gegeven, meer kan hij niet doen.
> Elsschot 2003, p. 29

Let wel: dit is de verwoording door Laarmans, niet zozeer van wat Van Schoonbeke dacht en deed, maar van hoe Laarmans zelf diens handreiking opvat. Laarmans vertelt en focaliseert. Er is vooral een beeld uit deze roman te destilleren van een Laarmans die minder goed *gebildet* is dan veel van de andere personages. Allereerst wordt Laarmans achter zijn rug om uitgelachen, doordat Elsschot voortdurend die reeds genoemde techniek van de dramatische ironie hanteert. Laarmans snauwt bijvoorbeeld graag zijn vrouw af, terwijl zij dezelfde inzichten in de kaashandel ten beste geeft als de door Laarmans hoog gewaardeerde Van Schoonbeke: 'Kaas marcheert altijd' (Elsschot 2003, p. 37, zie ook 33). En het kaascontract, dat Laarmans zich binnen een half uur heeft laten aansmeren en dat hij in vier regels samenvat (Elsschot 2003, p. 40), wordt door zijn vrouw gedegen en genadeloos gedeconstrueerd in een minutenlange leespauze (Elsschot 2003, p. 47-48). Terwijl, toen hij zijn contract net op zak had, Laarmans de aanvechting kreeg om als Faust te zingen: 'à *moi les désirs, à moi les maîtresses*' (Elsschot 2003, p. 40). Dat die man in de opera zijn ziel verkocht, weet de gniffelende lezer misschien, Laarmans weet kennelijk van de prins geen kwaad.
Anderzijds blijkt Laarmans soms goed geïnformeerd: over de conversatie van de vrienden van Van Schoonbeke bijvoorbeeld zegt hij:

> Zij praatten eerst over Italië, waar ik nooit geweest ben, en ik doorreisde met hen het heele land van Mignon.
> Elsschot 2003, p. 29

Die perifrase verraadt zijn culturele vorming.

Ondanks zijn gevorderde leeftijd - 'Je weet dat ik naar de vijftig loop' (Elsschot 2003, p. 34) - lijdt Laarmans aan puberale, romantisch-ridderlijke zelfvergroting in zijn 'kaasdroom' (Elsschot 2003, p. 34). Hiervoor wees ik al op Laarmans referentie aan een 'maliënkolder' ter aanduiding van zijn nieu-

we waardigheid. Bij zijn eerste manhaftige poging niet weg te rennen bij een kaaswinkel, gaat hij als een Don Quichot tekeer tegen de uitgestalde kazen: 'Stinkt maar op! / Had ik een zweep gehad, dan was ik ze te lijf gegaan' (Elsschot 2003, p. 42). Als hij door dat contract bij Van Schoonbeke c.s. in achting is gestegen, mijmert Laarmans:

> Wel nu ja, kaas is kaas. En ik was een ridder, ik voerde drie kazen van keel op een veld van sabel.
> Elsschot 2003, p. 45

En wanneer Laarmans advies heeft ingewonnen bij Boorman, raapt hij voor het laatst alle moed bijeen: 'Door iedereen verlaten moet ik den kaasdraak zelf te lijf' (Elsschot 2003, p. 94). Deze Sint Joris in de orde van de melkproducten is vrij consistent in zijn kinderlijke fantasie.
Verder is Laarmans als een kind zo bijgelovig: hij vindt het veiliger zelf een brief te posten dan het door een van zijn kinderen te laten doen (Elsschot 2003, p. 37). En als hij inziet dat het niet verstandig is steeds iets te kopen in een winkel die hij betreedt om er iets te zoeken, bedenkt hij de infantiele oplossing dat, als hij een winkel niet ingaat en staande in de deur zijn vraag stelt, hij niets hoeft te kopen:

> Zoo lang ik de deurknop vasthoud sta ik eigenlijk niet in den winkel en heb dus geen moreele verplichting.
> (Elsschot 2003, p. 73)

Meerdere keren zoekt Laarmans troost, steun of bemoediging bij (de herinnering aan) zijn moeder. Hij betreurt het dat zijn moeder dit kaasavontuur niet meer meemaakt (Elsschot 2003, p. 42, 60). Trots op zijn telefoon, symbool van zijn zakelijke adeldom, bedenkt hij met betrekking tot zijn moeder: 'Die had ik wel eens willen zien telefoneren' (Elsschot 2003, p. 60). En tegen het einde van zijn avontuur is hij blij dat zijn moeder zijn afgang niet meemaakt (Elsschot 2003, p. 105). Maar zijn moeder, denkt hij, zou wel 'naar de Gafpa [zijn] gekomen om mij te troosten en bij te staan' (Elsschot 2003, p. 116). Die zelfde moeder draagt na haar dood nog bij aan Laarmans' genezing:

> Ik heb vandaag een bezoek gebracht aan 't graf van mijn moeder, of beter gezegd van mijn ouders. Ieder jaar ga ik, maar nu heb ik mijn bezoek vervroegd om het heelen van mijn kaaswond te bevorderen.
> (Elsschot 2003, p. 115)

Me dunkt dat sinds zijn moeder er niet meer is, Laarmans' vrouw en zijn broer een moederlijke, respectievelijk vaderlijke rol op zich hebben genomen: zij hebben samen het plan bedacht en uitgewerkt dat Laarmans zich ziek zou melden op de scheepswerf, zijn vrouw analyseert het Amsterdamse contract en legt secuur de 'vinger op de wond' (Elsschot 2003, p. 48), zijn broer vraagt 'dagelijks naar de statistiek van verkochte en niet verkochte kaas [...]. Als een echte dokter steekt hij telkens weer het mes in de wond' (Elsschot 2003, p. 79). Zij zijn het bewustzijn van Laarmans.
En Laarmans? Laarmans voelt zich 'als een groote nul' (Elsschot 2003, p. 51) als die twee in de keuken overleggen over zijn zaak. Niet ten onrechte, overigens. Want wanneer Laarmans met een advertentie vertegenwoordigers werft en binnen zeer korte tijd meer dan tweehonderd reacties krijgt, blijkt uit niets dat hij in zou zien dat die overvloed wel eens het gevolg kon zijn van de economische crisis. Elsschot houdt de lezer subtiel bij de les: hij zorgt ervoor dat Laarmans in hetzelfde hoofdstuk een triktrakspel cadeau krijgt met een gedateerde inscriptie:

'Antwerpen, 15 Februari 1933' (Elsschot 2003, p. 83). De verdwijning van vertegenwoordiger Noeninckx en de beroerde woonomstandigheden van Delaforge, onder andere, laten over de invloed van de crisis weinig twijfel bestaan, bij de oplettende lezer dan, denk ik; Laarmans legt het verband niet. (3) Toevalligerwijs las ik in het Nederlandse nieuws- en advertentieblad voor Alphen, Oudshoorn, Aarlanderveen en omstreken *De Rijnbode* van 15 februari 1933 een bericht dat zelfs Laarmans' potsierlijke missie als voorzitter van de Vakbond van Belgische Kaashandelaren de glans van realiteit geeft:

> De directie van den Landbouw deelt mede, dat het invoerrecht van Gouda- en Edammerkaas in Duitschland met ingang van 15 Februari 1933 verhoogd is van R.M. 20 op R.M. 30 per 100 Kg. (4)

Moraal

Hierboven noemde ik *Kaas* een tragedie: het roerend relaas van een eenvoudig mens dat in opstand komt tegen de omstandigheden, en verliest, maar daardoor tot werkelijk inzicht komt in zijn situatie en zijn verhouding daartoe. De vraag is wat of wie die opstand heeft gegenereerd. Staat dat in feite wel beschreven in het boek, of wordt het alleen geïmpliceerd? Ik denk het laatste. Ik denk dat de dood van zijn moeder Laarmans terugwerpt op zichzelf. Hij moet na haar dood eindelijk zelf werkelijk iets aanvangen met zijn leven. Maar eerder dan hijzelf is het zijn vaderlijke broer die Laarmans' verval ten gevolge van hun moeders dood voorziet. De mogelijkheid die deze Karel hem vanuit zijn sociale netwerk in de schoot werpt, grijpt Frans Laarmans, de dwaas, aan, niet doorziend dat hij geen enkele persoonlijk talent heeft om een succesvol zakenleven te leiden. Dat is een blijk van ongepaste hoogmoed.

In dat licht is het vreemd dat het vijftiende hoofdstuk aanvankelijk aan de roman ontbrak. Het is het hoofdstuk waarin Laarmans sociaal en zakelijk gezien het hoogst stijgt en tevens tot inzicht komt (agnitio) en echt omkeert, kantelt en uitroept dat hij er genoeg van heeft (Elsschot 2003, p. 91). Dát noem ik een peripetie. De afwezigheid van hoofdstuk XV was een opmerkelijk gat in de eerste versies van de roman, eens te meer daar *Kaas*, zoals Guido Goedemé mijns inziens terecht heeft opgemerkt, te zien is als een overgangsroman tussen de businessroman *Lijmen* en de familieroman *Tsjip* (Goedemé 1991, p. 10). Het vijftiende hoofdstuk van *Kaas* is niet alleen een scharnier in Laarmans kaastragedie en in de roman, maar ook in het oeuvre van Elsschot.

NOTEN

1. Geboortedata der medewerkers aan de eerste zeven nummers van *Forum* 1933, chronologisch:
   J.A. dèr Mouw 1863, Willem Elsschot 1882, Jan van Nijlen 1884, Jaap van Gelderen 1887, Jan Greshoff 1888, J. Bedien 1890, Hendrik de Vries 1896, Jan Slauerhoff 1898, Simon Vestdijk 1898, Hendrik Marsman 1899, Edgar du Perron 1899, Josine Reuling 1899, Willem Putman 1900, F.C. Terborgh 1902, Elisabeth de Roos 1903, M.B. Frenkel 1904, Jacques Gans 1907, Louis de Bourbon 1908, Man Arnet 1910, Victor Varangot 1912, R. van Aart 1914.

2. Elders heeft Laarmans het nog over zijn 'sociale promotie' (Elsschot 2003, p. 42) en over het op zijn vrouw botvieren van zijn 'vlagen van woede over [z]ijn sociale minderwaardigheid' (Elsschot 2003, p. 42, respectievelijk 46). Een duidelijk geval van minderwaardigheidgevoelens.

3. In hoofdstuk XIV zit een tijdssprong. 'Veertien dagen geleden heb ik dertig agenten aangesteld' (Elsschot 2003, p. 84). Dit is veertien dagen na 15 februari 1933, ergo: 1 maart 1933. De vertelde geschiedenis loopt dus nog door ná de dag waarop de tekst van de roman is ondertekend.

4. Zie: http://www.groenehartarchieven.nl/kranten/rijnbode/1933-02-15.

BIBLIOGRAFIE

Buffon 1896
M. de Buffon
Discours sur le style. Discours prononcé à l'Académie Française par M. de Buffon le jour de sa réception le 25 août 1753.
Ed. J. Pierre, Paris 1896
Geraadpleegd via: http://pedagogie.ac-toulouse.fr/philosophie/textes/buffondiscourssurlestyle.htm

De Bruijn 2003
Peter de Bruijn
'Verantwoording'
In: *Willem Elsschot, Kaas*
Bezorgd door Peter de Bruijn
Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2003, p. 121-174

Elsschot 2003
Willem Elsschot
Kaas
Bezorgd door Peter de Bruijn
Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2003

Goedemé 1999
Guido Goedemé
'Willem Elsschot, Kaas'
In: *Lexicon van Literaire werken* 9, februari 1999

Ter Braak, Menno, E. du Perron en Maurice Roelants 1932
Menno ter Braak, E. du Perron en Maurice Roelants
'Ter inleiding'.
In: *Forum* 1 (1932), nr. 1, p. 1-3

Van Bork e.a. 2002
G.J. van Bork, G.J., H. Struik, P.J. Verkruijsse en G.J. Vis (red.)
Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek.
Http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01

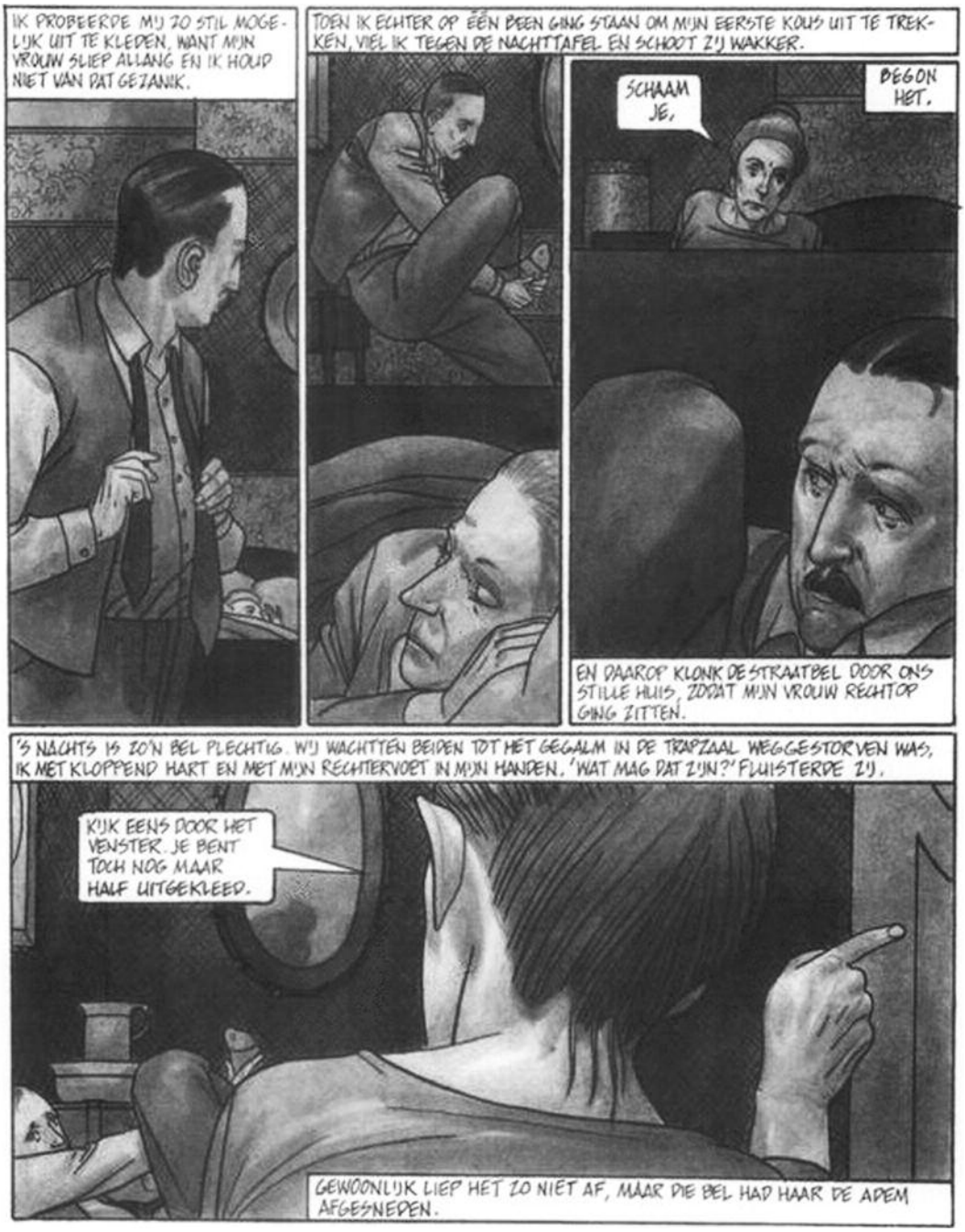

Uit: Willem Elsschot, *Kaas*
Illustrator: Dick Matena. Athenaeum-Polak & Van Gennep 2008